

KRZYSZTOF PETRUS*

ANALYSIS OF THE 15TH- AND 16TH-CENTURY BUILDING
DEVELOPMENT OF THE WESTERN SUBURBS
OF CRACOW AS AN EXAMPLE OF RESEARCH INTO
THE LOST ARCHITECTURE OF THE TOWN

ANALIZA PIĘTNASTO- I SZESNASTOWIECZNEJ
ZABUDOWY ZACHODNICH PRZEDMIEŚĆ
KRAKOWA PRZYKŁADEM BADAŃ NAD ZAGINIONĄ
ARCHITEKTURĄ MIASTA

Abstract

In this article an attempt has been made to answer the question to what extent the use of exclusively traditional, archival research methods enables us to determine typical town-planning and architectural features of the 15th- and 16th-century residential development of the western suburbs of Cracow, including the *iuridica* of Garbary. After developing that historically valuable area, forming today a part of the city centre (*Śródmieście*) marked by Łobzowska, Dunajewskiego, Podwale, Jabłonowskich, Piłsudskiego streets and Mickiewicza i Słowackiego avenues, no material traces have remained – the old city suburbs were completely destroyed in the times of the Swedish invasion, the written sources have proved to be meagre, no iconographic sources exist, while the urban residential development erected in place of *iuridica* in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries does not allow us to conduct extensive archaeological research.

Keywords: Garbary (Tanner's Suburb), Cracow, suburbs, urban systems, architectural and urban development

Streszczenie

W niniejszym artykule podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, na ile użycie wyłącznie tradycyjnych, opartych na analizie materiałów źródłowych, metod badawczych umożliwia określenie charakterystycznych cech urbanistycznych i architektonicznych piętnasto- i szesnastowiecznej zabudowy mieszkalnej zachodnich przedmieść Krakowa, w tym dawnej jurydyki Garbary. Po zagospodarowaniu tego niezwykle cennego historycznie obszaru, stanowiącego dziś fragment Śródmieścia zakreślony ulicami Łobzowską, Dunajewskiego, Podwale, Jabłonowskich, Piłsudskiego oraz Alejami Mickiewicza i Słowackiego, nie pozostały bowiem jakiegokolwiek ślady materialne – dawne przedmieście zostało całkowicie zniszczone w czasie najazdu szwedzkiego, źródła pisane są skąpe, brak jest źródeł ikonograficznych, a wzniesiona w miejscu jurydyki w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia wielkomiejaska dzielnica mieszkalna nie pozwala na przeprowadzenie kompleksowych badań archeologicznych.

Słowa kluczowe: Garbary, Kraków, przedmieście, urbanistyka i rozwój przestrzenny

* M.Sc. Arch. Krzysztof Petrus, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

Lost architecture – buildings or urban structures totally lost for various reasons – is not the subject of considerations of researchers into the past of cities, art historians and architects very often. Studies connected with it are extremely difficult, and the conclusions drawn are often based merely on crumbs of information picked out from individual documents. Nevertheless, the data obtained this way bring a lot of new information, allowing to considerably broaden the knowledge on the spatial layout of cities, their plan or architecture of individual buildings. One of examples of such studies are the works conducted by the author, devoted to the history of spatial development of the former *iuridica* of Garbary – a craftsmanship suburbia of Cracow, reaching back to the times from before the incorporation of the town.

Garbary (Tanner's Suburb) also referred to as the suburb 'before the Szewska (Shoemakers') Gate' (*Ante portam Sutorum*), was the oldest and largest of all the *iuridicas* of Cracow. This term was used to refer to a settlement excluded from the municipal authority on the basis of a special privilege, which had its own administration and court structures for its area. Garbary near Cracow was an example of quite a rarely encountered municipal *iuridica*, established as a result of an extremely strong urge of the suburb dwellers to autonomy, caused by a too strong economic standing of Cracow, limiting the development of the adjacent areas. Nevertheless, due to complicated conditions the tanners' suburb never obtained full autonomy, and numerous links and mutual relations between the town and its suburbs were later on a source of numerous animosities and conflicts of legal and administrative nature¹.

The area subject to the tanners' jurisdiction, still clearly marked on the map by Józef Kromer from 1783², comprised the territory between the current streets of Jabłonowskich (and the final section of the current Piłsudskiego street) and Łobzowska, stretching from the town walls as far as the external line of the current Słowackiego and Mickiewicza avenues³. Practically no material traces have been left after its initial development. The former suburb was completely destroyed twice – first by the troops of archduke Maximilian in 1587, and then during the Swedish invasion in the period 1655–1657. What is essential, the archival

¹ More on this subject: e.g. K. Pieradzka, *Garbary, przedmieście Krakowa (1363–1587)*, Kraków 1931; the history of the urban development of Garbary until 1655, taking into account the current state of research and subject literature, has been also presented by the author of this article – see: K. Petrus, *Największe przedmieście Krakowa. Zarys rozwoju przestrzennego Garbar, część I i II*, "Czasopismo Techniczne", 5-A/2011, pp. 139–163.

² *Wymiar geometryczny miasta Krakowa z przyległościami dopełniony w roku 1783 przez Józefa Kromera Geometrę Przysięgłego...*; the original is lost, in the collection of the National Archives in Cracow there is only its copy, drawn up by J. Czech in 1792 – see: Cartographic Collection, ref. No. II-18 (former ref. No. II-7c).

³ The precise definition of the borders of the tanners' jurisdiction is extremely difficult today – we know that the territories belonging to Nowa Wieś in the north-western part of the current Łobzowska street and the northern frontage of the current Piłsudskiego street (apart from a narrow belt of architecture along the city walls) belonging to the Retoryka *iuridica* were excluded from it; the affiliation of the Czarna Wieś suburb still remains extremely problematic, as most researchers treat this area as excluded from the tanners' administration – see e.g.: S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów, ich nazwy i zmiany postaci*, Kraków 1926, pp. 174–175; J. Laberschek, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII w.*, [in:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, collectiva work ed. by J. Wyrozumski, Kraków 2007, pp. 315–316; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich, Dzieje Krakowa*, v. 1, Kraków 1992, pp. 234–235; also: *Prawa przywileje i statuta Miasta Krakowa 1507–1795*, published by F. Piekosiński, v. II, Kraków 1890, pp. 463–464, item 1320; W. Kolak, *Jurydyki Krakowskie*, "Archeion", v. XXXVIII, Warszawa 1962, p. 223.

materials referring to this area have not been comprehensively studied so far, iconographic sources practically do not exist at all, and the metropolitan residential quarter erected in the place of the former *iuridica* in the second half of the 19th century and in the early 20th century does not allow to conduct comprehensive archaeological studies. The lack of any relics of secular development from the 15th and 16th century forces us, therefore, to base our conclusions pertaining to the development of the tanners' suburb exclusively on sources, often very meagre and imprecise.

The fundamental contribution to the studies referred to above is undoubtedly offered by documents collected in the resources of the National Archives in Cracow, with a considerable collection of files of the tanners' *iuridica*, largely never studied nor published yet. Within this collection five different sets can be differentiated: royal documents from the years 1563–1774, files of the court of assessors from the years 1412–1642, files of the vogt court from the years 1451–1688, vogt and assessor reports from the years 1643–1794, and miscellaneous documents dating back to 1633–1794⁴. For a historian – urban planner, the most important seem to be the two last ones of the collections listed above, containing lists of houses, as well as land dimensions and tax rates, mostly dating back, however, only to the last centuries of the suburb. The court files, on the other hand, which constitute an extremely valuable source for analyses of social, demographic, property relations, as well as the everyday life of the residents of the suburb⁵, in terms of the knowledge on spatial planning are useful only to a limited extent as they contain only general notions which allow to draw merely basic conclusions.

A bit more precise information is provided by the municipal files, the oldest of which were published as early as in the last decades of the 19th century and in the early 20th century⁶. They comprise assessors' files (since 1300), vogt books and reports (since 1476) and council files (since 1392 until 1794), mostly studied in detail by Krystyna Pieradzka, as well as authors of the entries in *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* (Historical and Geographical Dictionary of Cracow Province in Middle Ages)⁷. For the studies in question, the most valuable is the collection of council files; nevertheless, similarly to the documents of the *iuridica*, the information contained in them does not allow to formulate clear-cut and precise conclusions in terms of the layout of the tanners' suburb.

Two other collections of archival materials about Cracow, relatively rarely analyzed by historians engaged in the topics of suburbia, are worth presenting in this study. They com-

⁴ See: W. Kolak, *Inwentarz akt jurydyk krakowskich 1412–1809*, Warszawa 1968, pp. 30–33.

⁵ See e.g. A. Krawczuk, *Życie mieszkańców Garbar w świetle testamentów*, "Krzysztofory. Zeszyty naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", No. 24, Kraków 2006, pp. 77–88.

⁶ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od 1300 do 1400*, ed. F. Piekosiński and J. Szujski, Kraków 1878; *Księgi Ławnicze Krakowskie 1365–1376 i 1390–1397. Acta scabinalia Cracoviensia 1365–1376 et 1390–1397*, ed. S. Krzyżanowski, Kraków 1904; *Cracovia artificum 1300–1500*, ed. J. Ptaśnik, Kraków 1917.

⁷ See e.g. J. Wiśniewski, *Garbary*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 4, Wrocław–Łódź 1986, pp. 693–707; *idem*, *Gerlacha, następnie Kutłowski Młyn*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, *op. cit.*, pp. 721–723; *idem*, *Fryszbark*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, *op. cit.*, pp. 685–686; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Czarna Ulica*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, part 1, v. 3, Wrocław–Łódź 1985, pp. 438–439; F. Sikora, *Bieniasza Młyn*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, part 1, v. 1, Wrocław–Gdańsk 1980, pp. 97–99; *idem*, *Dębny Młyn*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, part 1, v. 3, *op. cit.*, pp. 538–539.

prise the books of the construction supervision office⁸, and municipal tax register, recording the so-called *szos* – property tax, also referred to as *serwisgelt*, *symple*, *serwis*, *dymowe*, *podymne* or *kamieniczne*⁹. Regrettably, although these documents provide numerous very important data, in most cases they refer to the last part of the period falling under the research in question. The first preserved reports of municipal construction supervisors contain detailed descriptions and revisions of properties inspected in the period 1568–1790¹⁰, whereas the tax books kept until the 1560s are so imprecise that they do not allow to determine anything specific in the subject of the development structure or the number of houses in the suburbs.

When commencing the analysis of records pertaining to the suburban houses in the books of construction supervisors, it is worth remembering that due to the character of the office that kept them they cannot be fully reliable for the entire suburb. The Cracow construction supervisors interfered only in strictly defined cases: upon the owners' call, in case of land-related disputes or in the event of a threat of a construction disaster. The reports provide a picture of quite poor construction of low quality, although compared to the entire area subjected to the office's jurisdiction, mentions about a bad condition of the tanners' buildings appear rather sporadically. In 1568 only one tottery house was examined there, one year later two such buildings, and in 1570 one house and outbuildings belonging to it¹¹. The next records date back to as late as 1575 (three buildings in a poor shape, with technical defects)¹², in 1580 and 1581 one such building was recorded in each year¹³. Therefore, it could be recognized that in the second half of the 16th century the architecture in Garbary was principally in a good shape, and tottery structures that constituted a threat of collapse were only exceptions.

There is not much, on the other hand, to be told about the technology of erecting suburban houses on the basis of the construction supervision documents. Undoubtedly, some of them were wooden buildings, based on a log frame structure¹⁴, but information about buildings made of more permanent materials often appeared, as well¹⁵. The accounts of the divisions of properties

⁸ The Cracow construction supervision office, covering the town within the walls and the suburbs of Garbary and Wał Miejski (Wesoła), constituted a kind of the then supervision office with competence allowing it to perform land divisions and geodetic staking out, and sometimes even demarcation of properties.

⁹ The smoke tax (*dymowe*) for Garbary was settled in municipal records, where since mid-17th century individual properties were ascribed to the potters' quarter (*Quartale Figulorum*) or to Sławkowski quarter (*Quartale Sławkowiense*), which were divided with a border along the initial section of the current Karmelicka street.

¹⁰ The collection of reports from the period 1568–1606 forming the first of the construction supervision books was published in the years 1997–2000 in four volumes – see: *Księga wiertelnicza krakowska*, ed. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, *część I (1568–1577)*, Kraków 1997; *część II (1578–1591)*, Kraków 1998; *część III (1592–1597)*, Kraków 1999; *część IV (1598–1606)*, Kraków 2000.

¹¹ *Quartaliensium...*, p. 22, item. 3; pp. 59–60, item 38; p. 62, item 41; p. 79, item 69; *Księga wiertelnicza...*, *część I*, pp. 26, 87–88, 92, 124–125.

¹² *Quartaliensium...*, pp. 139–140, item 143; pp. 158–159, item 153; p. 167, item 163; *Księga wiertelnicza...*, *część I*, pp. 213, 227, 238.

¹³ Respectively: *Quartaliensium...*, pp. 248–249, item 271; p. 258, item 277; *Księga wiertelnicza...*, *część II*, pp. 49, 59–60.

¹⁴ *Quartaliensium...*, pp. 163–164, item 156; *Księga wiertelnicza...*, *część I*, pp. 230–231.

¹⁵ *Quartaliensium...*, pp. 288, 289, item 301; *Księga wiertelnicza...*, *część II*, pp. 99, 100; it should be remembered that scarce mentions of the supervisors may signify a brick structure of the entire building, as well as only of its selected parts.

and settlements of property-related disputes, included in the files referred to above, allow to sketch the spatial layout of a big house of suburban craftsmen. Such a house, consisting of at least two floors and two or three rows of rooms, in the second half of the 16th century was founded usually on a plot of land where the depth of the plot was quite big compared to the width of its front¹⁶. On the level of the ground floor it had a spacious hallway, a porch, two rooms and at least two chambers. On the first floor other rooms were located, quite often even more than four. A characteristic feature of suburban houses was also a kitchen located in the rear row of rooms¹⁷. Interestingly enough, the records of construction supervisors in Cracow, including the reports from 1583 and 1586, seem to indicate a considerable similarity of the functional system of a suburban house with the most commonly erected tenement at the time, *intra muros*¹⁸.

The development of the tanners' *iridica* was closely connected with the constantly growing number of craftsmen's shops, manufactures and industrial devices. The reports of the construction supervision office suggest that the suburban craftsmen located their workshops at the back of their residential houses, usually in a separate independent building. Most often it was a workshop (*werkstuba*) equipped with a furnace, with an attic or "chambers" on the first floor; boilers and tubs were sometimes placed outside, directly in the yard. The tanners' settlement did not have, however, an exclusively craft nature – residents of the suburbs willingly kept cows, pigs and poultry, and the buildings necessary for this purpose, similarly to the workshops, were located behind the front row. The suburban backyard was therefore surrounded by production buildings, stables, sheds, pigsties, a well and a privy. Interestingly enough, similarly to Cracow itself, also in Gabary outbuildings were constructed, called *indergmach* by the construction supervisors. Numerous documents also mention basements within the territory of the plot, or even basements underneath parts of the buildings¹⁹.

Another group of documents which provide essential information on the development of the western suburbs of Cracow from the 15th and 16th century are the aforementioned tax lists – the registers of *szos*. Although they do not allow to clearly define the number of suburban houses within the entire period referred to herein, on their basis one could try and recreate the urban structure of the suburb from the period 1564–1587. At the time in Garbary there were from ca. 270 (1564) to a bit more than 300 (1582) plots imposing an obligation on their owners to pay the smoke tax, even 85% of which were located to the south-west from the then Szeroka street²⁰. Ca. 33–38% of the suburban buildings were located between

¹⁶ See e.g. *Quartaliensium...*, p. 486, item 482; p. 560, item 547; pp. 567–568, item 561; *Księga wiertelnicza...*, część III, pp. 26–27, 117, 136–137.

¹⁷ See e.g. *Quartaliensium...*, pp. 39–40, item 19; pp. 56–58, item 35; *Księga wiertelnicza...*, część I, pp. 54–56, 81–84.

¹⁸ See e.g. *Quartaliensium...*, pp. 288–290, item 301; pp. 290–294, item 302; pp. 294–295, item 304; pp. 296–299, item 305; pp. 299–305, item 307–308; pp. 364–365, item 369; *Księga wiertelnicza...*, część II, pp. 98–101, 102–106, 107–108, 108–112, 113–121, 201–203; cf. e.g. M. Łukacz, *Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej*, "Wiadomości Konserwatorskie" No. 14/2003, pp. 11–20; idem, *Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i początku renesansu*, [in:] *Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji. Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000*, collective work edited by A. Kadłuczka, Kraków 2000, pp. 415–419.

¹⁹ See: footnotes 17 and 18.

²⁰ The initial section of the current Karmelicka street; these houses were settled in the potters' municipal quarter (*Quartale Figulorum*), the data presented below take into account also the architecture in Czarna Wieś; the layout of the suburban architecture slightly changed in the 1580s – 79–82% of the

the city walls, a mill stream intersecting the suburb, and the current streets: Garncarska and Jabłonowskich, in the area referred to in the records as ‘before the Shoemakers’ Gate’, ‘before St. Anne’s Gate’, ‘before St. Anne’s bathhouse’, ‘*Platea Figulorum*’ and the streets: Różana (the areas of ‘*Platea Rosarum*’ and ‘*Eundo de Platea Rosarium*’), Szeroka and Garncarska (currently Krupnicza street). The architecture neighbouring on the fortifications and erected along Różana street occupied ca. 13–18% of the suburban plots of land; ca. 20–25% of the tanners’ plots, on the other hand, were located along the then Garncarska and Szeroka streets²¹. The number of properties located in Rybitwy, belonging to the suburb (9–10%), Grzebiennicza street (9–11%), Black Street (5–6%) and in the areas described as ‘Walking after St. Peter in the Tanners’ Suburb’/‘*Eundo post S. Petrum in Cerdonia*’ (4–5% and ‘*Za Dembnim Mlinem*’/‘*U Dembnego Mlina*’ (‘Near the Oak Mill’) (6–7%) was relatively stable, whereas the number of buildings in Kawiory-Krupniki (15–19%) and in Czarna Wieś (8–10%) fluctuated slightly²².

The information presented above, deriving directly from the analysis of archival documents, indicates that the use of only traditional methods, basing on archival sources, in the research into the lost architecture of Cracow, does not allow to cast some new light on many still unresolved issues. In case of the development of the former tanners’ *iridica*, these methods, however, bear the imprint of considerable limitations, resulting directly from poor accuracy and precision of the 15th and 16th-century archival records. Consequently, there appear numerous interpretational doubts, and failures to find reliable sources incline researchers to put forward hypotheses which are difficult to verify, or to base their conclusions exclusively on analogies. One needs to remember, though, that this manner, which in case of preserved structures constitutes merely an element of multifaceted historical and architectural analyses, for the research in question still remains the only source of data about this extremely interesting, and yet still little known part of the current city centre of Cracow.

Architektura zaginiona – budowle lub struktury urbanistyczne z różnych powodów całkowicie utracone, nieczęsto bywa przedmiotem rozważań badaczy przeszłości miast, historyków

houses belonged to the potters’ quarter then, the remaining part was located in Sławkowska quarter (*Quartale Slawkowiense*).

²¹ Garncarska street and a part of Szeroka street belonging to *Quartale Figulorum* were defined in the 16th-century tax register as the area of *Eundo de Caviori*.

²² See: manuscripts in the collections of the National Archives in Cracow, Old Files: *Exactio civilis Quartale Figulorum* (1564), ref. No. 2514, pp. 6–79; *Quartale Slawkowiense duplicis exactionis S.R.Mtis a 1564...*, ref. No. 2522, pp. 32–86; *Circulus Slawkowiensis anno Domini 1571 exactionis simplicis*, ref. No. 2524, pp. 39–46; *Circulus Slawkowiensis anno Domini 1573 exactionis duplicis*, ref. No. 2525, pp. 33–44; *Quartale Figulorum anni 1573 die 26 Iunii...*, ref. No. 2527, pp. 24–70; *Quartale Castrense (et Figulorum) anno Dni 1576...*, ref. No. 2527, pp. 127–173; *Exatio quartualis Figulorum anno Domini 1577...*, ref. No. 2531, pp. 53–135; *Regestrum exactionis duplicis S. R. Mtis schos dictae...* (1577), ref. No. 2532, pp. 31–38; *Raptim scriptum quartale Figulorum anno Dni 1578*, ref. No. 2527, pp. 241–267; *Exactio quartualis Figulorum anno Domini 1578...*, ref. No. 2536, pp. 38–107; *Regestrum exactionis duplicis... Quartalis Slawkowiensis* (1578), ref. No. 2537, pp. 38–47; *Quartale Figulorum anni Domini 1582 in Novembre conscriptum...*, ref. No. 2549, pp. 14–27; *Figulorum quartale 1582, 3 Decembris...*, ref. No. 2550, pp. 21–60; *Regestrum exactionis duplicis S.R.M. schos dictae quartualis Slawkowiensis anni Domini 1582*, ref. No. 2551, pp. 32–41; *Quartale Slawkowiense... exactio contributionis alias schos 1582 die 19 Marci conscriptus...*, ref. No. 2552, pp. 69–83.

sztuki i architektów. Związane z nią badania są bowiem wyjątkowo trudne, a formułowane wnioski opierają się nierzadko wyłącznie na strzępach informacji wyławianych z pojedynczych dokumentów. Pozyskane w ten sposób dane przynoszą jednak sporo nowych informacji, pozwalając na znaczne pogłębienie wiedzy o ukształtowaniu przestrzennym miast, ich rozplanowaniu czy architekturze poszczególnych budowli. Jednym z przykładów takich właśnie badań są prowadzone przez autora prace poświęcone historii rozwoju przestrzennego dawnej jurydyki Garbary – sięgającego czasów przedlokacyjnych rzemieślniczego suburbium Krakowa.

Garbary, zwane również przedmieściem „przed Bramą Szewską” (*Ante portam Sutorum*), były najstarszą i największą z podkrakowskich jurydyk. Terminem tym określano osadę wyłączoną spod władzy miejskiej na podstawie specjalnego przywileju, posiadającą odrębne dla swego obszaru struktury administracyjne i sądowe. Krakowskie Garbary były przykładem dość rzadko spotykanej jurydyki miejskiej, utworzonej w wyniku niezwykle silnego dążenia przedmieszczan do samostanowienia, powodowanego zbyt mocną i ograniczającą rozwój przyległych terenów pozycją ekonomiczną Krakowa. Skomplikowane uwarunkowania zdecydowały jednak, że garbarskie przedmieście nigdy nie uzyskało pełnej niezależności, a liczne powiązania i wzajemne relacje pomiędzy miastem a jego suburbium były w późniejszych latach źródłem wielu animozji oraz konfliktów natury prawnej i administracyjnej¹.

Obszar podlegający garbarskiej jurysdykcji, wyraźnie jeszcze zaznaczony na pochodzącym z roku 1783 planie Józefa Kromera², obejmował tereny pomiędzy dzisiejszymi ulicami Jabłonowskich (oraz końcowym odcinkiem dzisiejszej ulicy Piłsudskiego) a Łobzowską, rozciągając się od murów miejskich aż do zewnętrznej linii obecnych Alei Słowackiego i Mickiewicza³. Po jego pierwotnym zagospodarowaniu nie pozostały do dziś praktycznie żadne ślady materialne. Dawne przedmieście zostało bowiem dwukrotnie doszczętnie zniszczone – najpierw przez wojska arcyksięcia Maksymiliana w roku 1587, a następnie w czasie szwedzkiego najazdu w latach 1655–1657. Co istotne, odnoszące się do tego terenu archi-

¹ Więcej na ten temat pisze m.in. K. Pieradzka, *Garbary, przedmieście Krakowa (1363–1587)*, Kraków 1931; historię rozwoju urbanistycznego Garbar do roku 1655, z uwzględnieniem aktualnego stanu badań i literatury przedmiotu, przedstawił również autor niniejszego artykułu – patrz K. Petrus, *Największe przedmieście Krakowa. Zarys rozwoju przestrzennego Garbar; część I i II*, „Czasopismo Techniczne”, 5-A/2011, s. 139–163.

² *Wymiar geometryczny miasta Krakowa z przyległościami dopełniony w roku 1783 przez Józefa Kromera Geometrę Przysięgłego...*; oryginał zaginął, w zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie (dalej ANKr.) znajduje się kopia wykonana przez J. Czecha w roku 1792 – patrz Zbiory Kartograficzne, sygn. II-18 (dawna sygn. II-7c).

³ Precyzyjne określenie granic garbarskiej jurysdykcji jest dzisiaj niezwykle trudne – wiadomo, że wyłączone spod niej były należące do Nowej Wsi tereny w północno-zachodniej części obecnej ulicy Łobzowskiej oraz należąca do sąsiedniej jurydyki Retoryka północna pierzeja dzisiejszej ulicy Piłsudskiego (poza wąskim pasem zabudowy wzdłuż miejskich murów); wysoce problematyczna pozostaje wreszcie przynależność do przedmieścia Czarnej Wsi, większość badaczy traktuje bowiem jej obszar jako wyłączony spod garbarskiej administracji – patrz m.in.: S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów, ich nazwy i zmiany postaci*, Kraków 1926, s. 174–175; J. Laberschek, *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII w.*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, pr. zbiorowa pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 2007, s. 315–316; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich, Dzieje Krakowa*, t.1, Kraków 1992, s. 234–235; por. również: *Prawa przywileje i statuta Miasta Krakowa 1507–1795*, wyd. F. Piekosiński, t. II, Kraków 1890, s. 463–464, poz. 1320; W. Kolak, *Jurydyki Krakowskie*, „Archeion”, t. XXXVIII, Warszawa 1962, s. 223.

walia nie zostały do tej pory kompleksowo przebadane, źródła ikonograficzne niemalże nie istnieją, a wzniesiona w miejscu jurydyki w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia wielkomięjska dzielnica mieszkalna nie pozwala na przeprowadzenie kompleksowych badań archeologicznych. Brak jakichkolwiek relikwów świeckiej zabudowy z XV i XVI wieku zmusza zatem do oparcia wniosków dotyczących zagospodarowania garbarskiego suburbium wyłącznie na przekazach źródłowych, nierzadko skąpych i mało precyzyjnych.

Podstawowe znaczenie dla wspomnianych badań mają bez wątpienia dokumenty zgromadzone w zasobach Archiwum Narodowego w Krakowie, w tym znaczny zbiór akt jurydyki garbarskiej, w przeważającej mierze jeszcze nieopracowywany i niepublikowany. W jego ramach można wyodrębnić pięć zespołów: dokumenty królewskie z lat 1563–1774, akta sądu ławniczego z lat 1412–1642, akta sądu wójtowskiego z lat 1451–1688, protokoły wójtowsko – ławnicze z lat 1643–1794 oraz pochodzące z lat 1633–1794 dokumenty różne⁴. Dla historyka-urbanisty najistotniejsze zdają się dwa ostatnie z wymienionych zbiorów, zawierające spisy domów oraz pomiary i taksy gruntowe, w większości pochodzące jednak dopiero z ostatnich stuleci funkcjonowania suburbium. Z kolei akta sądowe, stanowiące niezwykle cenne źródło dla analiz stosunków społecznych, demograficznych, majątkowych oraz życia codziennego mieszkańców przedmieścia⁵, w zakresie wiedzy o rozplanowaniu przestrzennym mają dość ograniczoną przydatność – operują bowiem ogólnikami pozwalającymi na wyciągnięcie podstawowych jedynie wniosków.

Nieco więcej precyzyjnych informacji przynoszą akta miejskie, z których najstarsze zostały opublikowane jeszcze w ostatnich dziesięcioleciach wieku XIX i na początku XX stulecia⁶. Należą do nich księgi ławnicze (od roku 1300), księgi i protokoły wójtowskie (od roku 1476) oraz akta radzieckie (od 1392 do 1794 roku), w większości szczegółowo przebadane zarówno przez Krystynę Pieradzką, jak i autorów haseł w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu*⁷. Dla przedmiotowych badań największą wartość prezentuje zbiór akt radzieckich, jednakże, podobnie jak w przypadku dokumentów jurydyki, znajdujące się w nich zapisy nie pozwalają na formułowanie jednoznacznych i ścisłych wniosków w zakresie rozplanowania garbarskiego suburbium.

Stosunkowo rzadko analizowane przez zajmujących się przedmiejską tematyką historyków, ale warte zaprezentowania w niniejszym opracowaniu, są natomiast dwa inne zespoły krakowskich archiwaliów. Należą do nich księgi urzędu wiertelniczego⁸ oraz miejskie reje-

⁴ Patrz W. Kolak, *Inwentarz akt jurydyk krakowskich 1412–1809*, Warszawa 1968, s. 30–33.

⁵ Patrz m.in. A. Krawczuk, *Życie mieszkańców Garbar w świetle testamentów*, „Krzysztofory. Zeszyty naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, nr 24, Kraków 2006, s. 77–88.

⁶ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński i J. Szujski, Kraków 1878; *Księgi Ławnicze Krakowskie 1365–1376 i 1390–1397. Acta scabinalia Cracoviensia 1365–1376 et 1390–1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904; *Cracovia artificum 1300–1500*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1917.

⁷ Patrz m.in.: J. Wiśniewski, *Garbary*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 4, Wrocław–Łódź 1986, s. 693–707; tenże, *Gerlacha, następnie Kutłowski Młyn*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, dz. cyt., s. 721–723; tenże, *Fryszbark*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, dz. cyt., s. 685–686; Z. Leszczyńska-Skrętowa, *Czarna Ulica*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, cz. 1, z. 3, Wrocław–Łódź 1985, s. 438–439; F. Sikora, *Bieniasza Młyn*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, cz. 1, z. 1, Wrocław–Gdańsk 1980, s. 97–99; tenże, *Dębny Młyn*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny...*, cz. 1, z. 3, dz. cyt., s. 538–539.

⁸ Krakowski urząd wiertelnicy, obejmujący swoim zasięgiem miasto w obrębie murów oraz przedmieścia Garbary i Wał Miejski (Wesoła), stanowił rodzaj ówczesnego nadzoru budowlanego

stry podatkowe, odnotowujące tzw. *szos* – podatek od nieruchomości, zwany również *serwis-gelt*, *symple*, *serwis*, *dymowe*, *podymne* lub *kamieniczne*⁹. Niestety, dokumenty te dostarczają wprawdzie licznych i niezwykle istotnych danych, w większości jednak odnoszących się do schyłkowego okresu objętego omawianymi badaniami. Pierwsze zachowane protokoły miejskich wiertelników zawierają szczegółowe opisy i rewizje nieruchomości kontrolowanych w latach 1568–1790¹⁰, natomiast księgi podatkowe prowadzone do lat sześćdziesiątych XVI wieku są na tyle mało precyzyjne, iż nie pozwalają na poczynienie jakichkolwiek ustaleń odnośnie struktury zabudowy czy liczby przedmiejskich domów.

Przystępując do analizowania zapisów dotyczących przedmiejskich domów w krakowskich księgach wiertelniczych, warto pamiętać, że ze względu na charakter prowadzącego je urzędu nie mogą być one miarodajne dla całego przedmieścia. Krakowscy wiertelnicy interweniowali tylko w ściśle określonych przypadkach: na wezwanie posesjonatów, w sytuacjach sporów gruntowych lub w zagrożeniu katastrofą budowlaną. Z protokołów tych wyłania się obraz dość lichego i niskiej jakości budownictwa, jednak w stosunku do całości obszaru podległego urzędowi wzmianki o złym stanie garbarskich obiektów pojawiają się sporadycznie. W roku 1568 zbadano tam wyłącznie jeden grożący zawaleniem dom, w rok później dwa takie obiekty, a w roku 1570 jeden dom i przynależne do niego budynki gospodarcze¹¹. Następne zapisy pochodzą dopiero z roku 1575 (trzy budynki o słabej formie lub z usterkami technicznymi)¹², po jednym takim obiekcie odnotowano również w latach 1580 i 1581¹³. W tej sytuacji można uznać zatem, iż w drugiej połowie XVI wieku zabudowa Garbar była zasadniczo w dobrym stanie, a budowle grożące katastrofą stanowiły jedynie wyjątki.

Na podstawie dokumentów wiertelniczych niewiele można powiedzieć natomiast o technologii wznoszenia przedmiejskich domów. Bez wątplenia część z nich stanowiły obiekty drewniane, o konstrukcji zrębowej¹⁴, jednak często pojawiały się też informacje o budynkach wykonanych z materiałów trwałych¹⁵. Zamieszczone w powyższych aktach relacje z przeprowadzonych podziałów nieruchomości i rozstrzygnięć sporów majątkowych pozwalają natomiast na nakreślenie układu przestrzennego dużego domu przedmiejskich rzemieślników. Dom taki, co najmniej piętrowy, dwu- lub trzytraktowy, w drugiej połowie XVI wieku był posado-

o kompetencjach pozwalających na dokonywanie podziałów i wytyczeń geodezyjnych, a niekiedy również i rozgraniczeń majątkowych.

⁹ Podatek „dymowy” dla Garbar rozliczany był w rejestrach miejskich, gdzie do połowy XVII wieku poszczególne nieruchomości przypisywano do kwartału garncarskiego (*Quartale Figulorum*) lub do kwartału sławkowskiego (*Quartale Sławkowiense*), między którymi granica przebiegała wzdłuż początkowego odcinka dzisiejszej ulicy Karmelickiej.

¹⁰ Składający się na pierwszą z ksiąg wiertelniczych zbiór protokołów z lat 1568–1606 został opublikowany w latach 1997–2000 w czterech tomach – patrz *Księga wiertelnicza krakowska*, wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, *część I (1568–1577)*, Kraków 1997; *część II (1578–1591)*, Kraków 1998; *część III (1592–1597)*, Kraków 1999; *część IV (1598–1606)*, Kraków 2000.

¹¹ *Quartaliensium...*, s. 22, poz. 3; s. 59–60, poz. 38; s. 62, poz. 41; s. 79, poz. 69; *Księga wiertelnicza...*, *część I*, s. 26, 87–88, 92, 124–125.

¹² *Quartaliensium...*, s. 139–140, poz. 143; s. 158–159, poz. 153; s. 167, poz. 163; *Księga wiertelnicza...*, *część I*, s. 213, 227, 238.

¹³ Odpowiednio: *Quartaliensium...*, s. 248–249, poz. 271; s. 258, poz. 277; *Księga wiertelnicza...*, *część II*, s. 49, 59–60.

¹⁴ *Quartaliensium...*, s. 163–164, poz. 156; *Księga wiertelnicza...*, *część I*, s. 230–231.

¹⁵ *Quartaliensium...*, s. 288, 289, poz. 301; *Księga wiertelnicza...*, *część II*, s. 99, 100; należy przy tym jednak pamiętać, że lakoniczne wzmianki wiertelników mogą wskazywać zarówno na murowaną konstrukcję całości budynku, jak i wyłącznie wybranych jego części.

wiony z reguły na działce o znacznej w stosunku do szerokości frontu głębokości¹⁶. W poziomie parteru posiadał obszerną sień przejazdową, ganek, dwie izby oraz co najmniej dwie komory. Na piętrze lokowano kolejne pomieszczenia, nierzadko więcej niż cztery. Charakterystyczną cechą przedmiejskich domów była też lokalizacja kuchni w trakcie tylnym – „na zadzi”¹⁷. Co istotne, zapisy krakowskich wiertelników, w tym protokoły z lat 1583 i 1586, zdają się wskazywać na znaczne podobieństwo układu funkcjonalnego przedmiejskiego domu z najczęściej realizowanym w tym czasie typem kamienicy mieszczańskiej *intra muros*¹⁸.

Rozwój garbarskiej jurydyki był ściśle związany ze stale zwiększającą się liczbą zakładów rzemieślniczych, manufaktur i urzędów przemysłowych. Z protokołów wiertelniczych wynika, że przedmiejscy rzemieślnicy lokowali swe warsztaty na tyłach domów mieszkalnych, z reguły w osobnym, niezależnym budynku. Najczęściej była to wyposażona w piec *werkstuba*, ze strychem lub „komorami” na piętrze; kotły i kadzie ustawiano też niekiedy na zewnątrz, bezpośrednio w podwórzu. Garbarskie osadnictwo nie miało jednak wyłącznie rzemieślniczego charakteru – przedmieszczanie chętnie hodowali krowy, świnie i drób, a niezbędne w tym celu obiekty, podobnie jak warsztaty, lokowano za traktem frontowym. Przedmiejskie podwórze otaczały więc budynki produkcyjne, stajnie, szopy, chlewy oraz studnia i „wychód”. Co istotne, podobnie jak w samym Krakowie, również i na Garbarach wznoszono budynki oficynowe zwane przez wiertelników *indergmachami*. W licznych dokumentach odnotowano też piwniczki w obrębie działki lub nawet częściowe podpiwniczenia domów¹⁹.

Drugą grupą dokumentów dostarczających istotnych informacji dotyczących zabudowy zachodniego suburbium Krakowa w XV i XVI wieku są wspomniane już spisy podatkowe – rejestry *szosu*. Wprawdzie nie pozwalają one na jednoznaczne określenie liczby przedmiejskich domów w całym omawianym okresie, na ich podstawie można jednak pokusić się o odtworzenie struktury urbanistycznej suburbium z lat 1564–1587. Na terenie Garbar zlokalizowanych było wówczas od około 270 (rok 1564) do nieco ponad 300 (rok 1582) posesji obligujących właścicieli do płacenia podatku dymowego, z czego nawet do 85% znajdowało się na południowy zachód od ówczesnej ulicy Szerokiej²⁰. Około 33–38% przedmiejskiej zabudowy ulokowano między miejskimi murami, przecinającą przedmieście młynówką i dzisiejszymi ulicami: Garncarską i Jabłonowskich, na terenach określanych w spisach jako

¹⁶ Patrz m.in. *Quartaliensium...*, s. 486, poz. 482; s. 560, poz. 547; s. 567–568, poz. 561; *Księga wiertelnicza...*, część III, s. 26–27, 117, 136–137.

¹⁷ Patrz m.in. *Quartaliensium...*, s. 39–40, poz. 19; s. 56–58, poz. 35; *Księga wiertelnicza...*, część I, s. 54–56, 81–84.

¹⁸ Patrz m.in. *Quartaliensium...*, s. 288–290, poz. 301; s. 290–294, poz. 302; s. 294–295, poz. 304; s. 296–299, poz. 305; s. 299–305, poz. 307–308; s. 364–365, poz. 369; *Księga wiertelnicza...*, część II, s. 98–101, 102–106, 107–108, 108–112, 113–121, 201–203; por. m.in. M. Łukacz, *Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 14/2003, s. 11–20; tenże, *Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i początku renesansu*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji: Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000*, pr. zbiorowa pod red. A. Kadłuczki, Kraków 2000, s. 415–419.

¹⁹ Patrz przypisy 17 i 18.

²⁰ Początkowy odcinek dzisiejszej ulicy Karmelickiej; domy te rozliczane były w miejskim kwartale garncarskim (*Quartale Figulorum*), w przedstawionych niżej danych uwzględniono również zabudowę Czarnej Wsi; rozkład przedmiejskiej zabudowy zmienił się nieznacznie w latach osiemdziesiątych XVI wieku – do kwartału garncarskiego należało wówczas 79–82% zabudowy, pozostała część znajdowała się w kwartale sławkowskim (*Quartale Slawkowiense*).

„przed Bramą Szewską”, „przed Bramą św. Anny”, „przed łaźnią św. Anny”, „*Platea Figulorum*” oraz ulicach: Różanej (obszary „*Platea Rosarum*” i „*Eundo de Platea Rosarum*”), Szerokiej i Garncarskiej (obecna Krupnicza). Zabudowa sąsiadująca z fortyfikacjami oraz wzniesiona wzdłuż ulicy Różanej zajmowała około 13–18% przedmiejskich działek, około 20–25% garbarskich posesji znajdowało się z kolei wzdłuż ówczesnych ulic Garncarskiej i Szerokiej²¹. W miarę stała była liczba realności należących do przedmieścia na Rybitwach (9–10%), ulicy Grzebienniczej (9–11%), Czarnej Ulicy (5–6%) oraz na obszarach określanych jako „Idąc za Św. Piotr na Garbarze”/„*Eundo post S. Petrum in Cerdonia*” (4–5%) i „*Za Dembnim Mlinem*”/„*U Dembnego Mlina*” (6–7%), niewielkim fluktuacjom podlegała natomiast zabudowa na Kawiorach-Krupnikach (15–19%) oraz na Czarnej Wsi (8–10%)²².

Przedstawione powyżej informacje, pochodzące bezpośrednio z analizy dokumentów archiwalnych, wskazują, że użycie wyłącznie tradycyjnych, opartych na źródłach archiwalnych metod w badaniach nad zaginioną architekturą Krakowa wciąż jeszcze pozwala rzucić nowe światło na wiele nierozstrzygniętych dotychczas kwestii. W przypadku zabudowy dawnej jurydyki garbarskiej metody te nacechowane są jednak znaczącymi ograniczeniami, wynikającymi bezpośrednio z małej szczegółowości i niskiej precyzji piętnasto- i szesnastowiecznych zapisów archiwalnych. W wyniku tego pojawiają się zatem liczne wątpliwości interpretacyjne, źródłowe niedopowiedzenia skłaniają zaś badaczy do stawiania trudnych do zweryfikowania hipotez lub opierania wniosków wyłącznie na analogiach. Należy jednak pamiętać, że sposób ten, w przypadku zachowanych obiektów stanowiący wyłącznie część wieloaspektowych analiz historyczno-architektonicznych, dla przedmiotowych badań pozostaje wciąż jedynym źródłem danych o jakże interesującym, choć nadal mało poznanym fragmencie dzisiejszego śródmieścia Krakowa.

References (selection)

- [1] *Atlas historyczny miast polskich*, collective work edited by R. Czaja, v. V Małopolska, issue 1, Kraków 2007.
- [2] Banach J., *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1983.

²¹ Należące do *Quartale Figulorum* ulica Garncarska oraz część ulicy Szerokiej określone były w XVI-wiecznych rejestrach szosu jako obszar *Eundo de Caviari*.

²² Patrz rękopisy w zbiorach ANKr., Akta Dawne: *Exactio civilis Quartale Figulorum* (1564), sygn. 2514, s. 6–79; *Quartale Slawkowiense duplicis exactionis S.R.Mtis a 1564...*, sygn. 2516, s. 44–56; *Exactio. Quartale Figulorum* (1565), sygn. 2519, s. 25–72; *Quartale Figulorum anni Dni 1569*, sygn. 2522, s. 32–86; *Circulus Slawkowiensis anno Domini 1571 exactionis simplicis*, sygn. 2524, s. 39–46; *Circulus Slawkowiensis anno Domini 1573 exactionis duplicis*, sygn. 2525, s. 33–44; *Quartale Figulorum anni 1573 die 26 Iunii...*, sygn. 2527, s. 24–70; *Quartale Castrense (et Figulorum) anno Dni 1576...*, sygn. 2527, s. 127–173; *Exatio quartualis Figulorum anno Domini 1577...*, sygn. 2531, s. 53–135; *Regestrum exactionis duplicis S. R. Mtis schos dictae...* (1577), sygn. 2532, s. 31–38; *Raptim scriptum quartale Figulorum anno Dni 1578*, sygn. 2527, s. 241–267; *Exactio quartualis Figulorum anno Domini 1578...*, sygn. 2536, s. 38–107; *Regestrum exactionis duplicis... Quartalis Slawkowiensis* (1578), sygn. 2537, s. 38–47; *Quartale Figulorum anni Domini 1582 in Novembre conscriptum...*, sygn. 2549, s. 14–27; *Figulorum quartale 1582, 3 Decembris...*, sygn. 2550, s. 21–60; *Regestrum exactionis duplicis S.R.M. schos dictae quartualis Slawkowiensis anni Domini 1582*, sygn. 2551, s. 32–41; *Quartale Slawkowiense... exactio contributionis alias schos 1582 die 19 Marci conscriptus...*, sygn. 2552, s. 69–83.

- [3] Bieniarzówna J., Małecki J.M., *Kraków w wiekach XVI–XVIII, Dzieje Krakowa*, v. 2, Kraków 1984.
- [4] Grabowski A., *Przedmieścia i okolice Krakowa. Wypisy z Dzieł*, Kraków 2007.
- [5] Kolak W., *Inwentarz akt jurydyk krakowskich 1412–1809*, Warszawa 1968.
- [6] Kolak W., *Jurydyki Krakowskie*, “Archeion”, v. XXXVIII, 1962, 219–240.
- [7] *Księga wiertelnicza krakowska*, published by K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, część I (1568–1577), Kraków 1997; część II (1578–1591), Kraków 1998; część III (1592–1597), Kraków 1999; część IV (1598–1606), Kraków 2000.
- [8] Krasnowolski B., *Młynówka Królewska – geneza i przekształcenia*, “Rocznik Krakowski”, v. LXIX, Kraków 2003, 25–32.
- [9] Laberschek J., *Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII–XVIII w.*, [in:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, collective work edited by J. Wyrozumski, Kraków 2007, 297–354.
- [10] Leszczyńska-Skrętowa Z., *Czarna Ulica*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 3, Wrocław–Łódź 1985, 438–439.
- [11] Leszczyńska-Skrętowa Z., *Czarna Wieś*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 3, Wrocław–Łódź 1985, 439–441.
- [12] *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, ed. B. Wyrozumski, Wrocław 1971.
- [13] Petrus K., *Największe przedmieście Krakowa. Zarys rozwoju przestrzennego Garbar, część I*, “Czasopismo Techniczne”, 5-A/2011, 139–151.
- [14] Petrus K., *Największe przedmieście Krakowa. Zarys rozwoju przestrzennego Garbar, część II*, “Czasopismo Techniczne”, 5-A/2011, 153–163.
- [15] Pieradzka K., *Garbary, przedmieście Krakowa (1363–1587)*, Kraków 1931.
- [16] Rączka J.W., *Młyny królewskie w krajobrazie Krakowa*, part 1, “Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, v. XII, 1978, 19–29.
- [17] Rączka J.W., *Młyny królewskie w krajobrazie Krakowa*, part 2, “Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, v. XIII, 1979, 7–16.
- [18] Sikora F., *Bieniasza Młyn*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 1, Wrocław–Gdańsk 1980, 97–99.
- [19] Sikora F., *Dębny Młyn*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 3, Wrocław–Łódź 1985, 538–539.
- [20] Supranowicz E., *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995.
- [21] Tobiasz M., *Jak powstały przedmieścia Krakowa?*, Warszawa–Kraków 1972.
- [22] Tomkowicz S., *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów, ich nazwy i zmiany postaci*, Kraków 1926.
- [23] Wiśniewski J., *Garbary*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 4, Wrocław–Łódź 1986, 693–706.
- [24] Wiśniewski J., *Gerlacha, następnie Kutłowski Młyn*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 4, Wrocław–Łódź 1986, 721–723.
- [25] Wiśniewski J., *Fryszbark*, [in:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, part 1, v. 4, Wrocław–Łódź 1986, 685–686.